

Prawo do nauki a wolność religii. Unormowanie międzynarodowe a prawo i praktyka polska

W ciągu ostatnich lat szeroko dyskutowanym, zarówno na płaszczyźnie różnych dyscyplin naukowych, jak i w środkach masowego przekazu, problemem jest kwestia obecności symboli religijnych w placówkach edukacji publicznej. Stało się tak przede wszystkim za sprawą dwóch wzajemnie sprzecznych, szeroko komentowanych, tak aprobowanych, jak i potępianych, orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPC) w głośnej sprawie Lautsi przeciwko Włochom¹. Jednocześnie w polskiej debacie publicznej, co jakiś czas pojawiają się dyskusje na temat miejsca, zakresu, kryteriów oceniania i roli nauki religii w systemie edukacyjnym². Oba z wymienionych problemów są elementem regulacji prawa do nauki i wolności wyznania³, które chronione są zarówno w międzynarodowym, jak i polskim, krajowym systemie ochrony praw człowieka.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest porównanie standardów międzynarodowych – powszechnych i europejskich – oraz polskiego uregulowania i praktyki w omawianym zakresie. Analiza porównawcza międzynarodowego i krajowego unormowania, zostanie poprzedzona skrótowym (co wynika przede wszystkim z charakteru niniejszego opracowania) przedstawieniem standardów międzynarodowych prawa do edukacji w kontekście swobody religijnej oraz polskim unormowaniem tego zagadnienia. Podstawowe problemy, jakie wymagają omówienia to kwestie obecności w szkole symboli religijnych oraz możliwość, zakres, a przede wszystkim ewentualny przymus bądź dobrowolność nauki religii i etyki w szkołach publicznych. Te zagadnienia wiążą się przede wszystkim z ogólnym problemem relacji państwo (tu w rozumieniu publicznego systemu edukacji) a różnorodne

¹ Są to: orzeczenie Lautsi v. Włochy z dn. 3.11.2009 r., skarga nr 30814/06 i orzeczenie Wielkiej Izby Lautsi v. Włochy z dn. 18.03.2011 r. skarga nr 30814/06.

² Aktualnie debata ta dotyczy przede wszystkim kwestii możliwości zdawania matury z przedmiotu religia. Zob. np. J. Podgórska, *Tańce z maturą*, „Polityka”, Nr 48, 2012 r.

³ W niniejszym artykule terminy „religia” i „wyznanie” będą używane zamiennie mimo pewnych kontrowersji co do ich równoznaczności. Zob. szerzej M. Jastrzębski, *Wolność myśli, sumienia i religii*, (w:) *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, red. L. Koba, W. Wacławczyk, Warszawa 2009, s. 234 i cytowana tam literatura.

związki wyznaniowe, czyli z zasadą świeckości, czy neutralności światopoglądowej władz publicznych.

1. Uniwersalny system ochrony praw człowieka

W systemie uniwersalnym ochrony praw człowieka powstałym pod egidą Organizacji Narodów Zjednoczonych szereg przepisów, różnych umów międzynarodowych reguluje prawo do edukacji i wolność wyznania. Prawo do nauki umocowane jest w art. 26 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (dalej: PDPC)⁴, art. 28 i 29 Konwencji o Prawach Dziecka (dalej: KPD)⁵ oraz art. 13 i 14 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych Społecznych i Kulturalnych (dalej: MPPGSiK)⁶. Z kolei wolność myśli, sumienia i religii zapewniona jest w art. 18 PDPC, art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (dalej: MPPOiP)⁷ oraz w art. 14 KPD.

Postanowienia PDPC, MPPGSiK oraz KPD dotyczące uprawnień edukacyjnych są w dużej mierze zbieżne, z tym, że w Pakcie są ujęte w sposób trochę szerszy. W MPPGSiK i KPD państwa ratyfikujące te umowy uznają, na zasadzie równych szans, prawo dziecka do nauki i możliwości jego stopniowego realizowania tego prawa, poprzez obowiązkowe i bezpłatne nauczanie podstawowe dla wszystkich, dostępność dla każdego dziecka ogólnokształcącego i zawodowego szkolnictwa średniego, wyższego (bezpłatnego lub z pomocą finansową ze strony władz publicznych). Zgodnie z art. 29 omawianej umowy nauka dzieci ma być ukierunkowana m. in. na rozwijanie w nich osobowości, talentów oraz zdolności umysłowych i fizycznych oraz szacunku dla praw człowieka, rodziców dziecka, jego tożsamości kulturowej, języka i wartości, dla wartości narodowych kraju, w którym mieszka dziecko lub z którego dziecko pochodzi. Celem nauki ma być również przygotowanie dziecka do odpowiedzialnego życia w wolnym społeczeństwie, w duchu zrozumienia, pokoju, tolerancji, równowartości płci oraz przyjaźni pomiędzy wszystkimi narodami, grupami etnicznymi, narodowymi i religijnymi oraz osobami rdzennego pochodzenia oraz rozwijania i poszanowania środowiska naturalnego. Stwierdzenia te odpowiadają standardowi wytyczonemu przez art. 26 PDPC i konstytuują tzw. prawo do nauki *sensu stricto* oraz ideał edukacyjny⁸.

Najistotniejszym, z punktu widzenia niniejszego artykułu, jest czwarty element prawa do nauki bezpośrednio łączący to zagadnienie z wolnością myśli, sumienia i religii. Są to gwarancje dotyczące poszanowania praw rodziców podczas procesu edukacyjnego. Zgod-

⁴ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dn. 10.12.1948 r., tekst polski w: *Prawa Człowieka. Dokumenty międzynarodowe*, oprac.: B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik, Toruń 1999.

⁵ Dz. U. 1991 r., Nr 120, poz. 526.

⁶ Dz. U. 1977 r., Nr 38, poz. 169.

⁷ Dz. U. 1977 r., Nr 38, poz. 167. Szereg innych regulacji uniwersalnych takich jak Konwencja UNESCO przeciwko Dyskryminacji w Nauce z dn. 14.12.1960 r., Konwencja w Sprawie Wyeliminowania Wszelkich Form Dyskryminacji Kobiet, czy Konwencja w Sprawie Wyeliminowania Wszelkich Form Dyskryminacji Rasowej zawierają pewne unormowania dotyczące prawa do edukacji. Nie są one jednak bezpośrednio związane z tematyką analizowaną w niniejszym artykule. Zob. np. *Wspólny standard do osiągnięcia – stan urzeczywistnienia. W pięćdziesięciolecie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 roku*, red. T. Jasudowicz, Toruń 1998, s. 534-538.

⁸ Dodatkowo można tu jeszcze wymienić istnienie wolności zakładania i prowadzenia placówek oświatowych przez jednostki i instytucje. O treści prawa do nauki w systemie ONZ zob. T. Jasudowicz, *Prawo do nauki*, (w:) B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010, s. 446-448; J. H. Spring, *The Universal Right to Education: Justification, Definition, and Guidelines*, New York 2008, s. 51-57. Zob. także szczegółowe uwagi Komitetu Praw Dziecka do art. 29 KPD. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 1, *The Aims of Education*, U.N. Doc. CRC/GC/2001/1 (2001).

nie z art. 13 ust. 4 Paktu jego strony „zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub w odpowiednich przypadkach opiekunów prawnych, wyboru dla swych dzieci szkół innych niż szkoły założone przez władze publiczne, ale odpowiadających minimalnym wymaganiom w zakresie nauczania, jakie mogą być ustalone lub zatwierdzone przez Państwo, jak również zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego, zgodnie z własnymi przekonaniemami.”⁹

Z kolei wolność myśli, sumienia i wyznania przejawia się (choć nie jest to katalog zamknięty¹⁰), zgodnie z art. 18 MPPOiP, w możliwościach posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Art. 14 KPD poprzestaje natomiast na ogólnym stwierdzeniu, iż państwa-strony będą respektowały prawo dziecka do swobody myśli, sumienia i wyznania. Nie ma jednak wątpliwości, iż MPPOiP dotyczy wszystkich ludzi, a więc i dzieci, w związku z tym również do nich będą się odnosiły wyżej wymienione przejawy realizowania wolności wyznania. Zarówno MPPOiP, jak i KPD uznają, iż tylko uzewnętrznianie wyznania lub przekonań może podlegać jakimkolwiek ograniczeniom. Limitacji nie podlega więc tzw. *forum internum*, czyli myśli, światopogląd zarówno religijny, jak i areligijny, które nie zostały uzewnętrznione¹¹.

Oba omawiane traktaty przewidują poszanowanie wolności, praw i obowiązków rodziców lub opiekunów prawnych dzieci do zapewnienia im (art. 18 ust. 4 MPPOiP), czy ich ukierunkowania (art. 14 ust. 2 KPD) w zakresie wychowania religijnego i moralnego. Rodzice mają swobodę w dokonywaniu takich działań zgodnie z własnymi przekonaniemami. Jednakże KPD dodaje, iż rodzice powinni w tym wypadku uwzględnić rozwijające się zdolności dziecka. Jednocześnie Polska złożyła jednostronną deklarację odnośnie wykonywania kilku z praw dzieci zawartych w tej konwencji. Dotyczy ona również art. 14 omawianej umowy. W związku z tym wolność myśli, sumienia i religii małoletnich w Rzeczypospolitej (dalej: RP) może być realizowana z poszanowaniem władzy rodzicielskiej, zgodnie z polskimi obyczajami i tradycjami, miejscem dziecka w rodzinie i poza nią. Jak słusznie stwierdziła Elżbieta Czyż „Odwotywanie się w tym miejscu do polskich tradycji i obyczajów nie jest, jak się wydaje, dobrym argumentem. Nie wszystkie obyczaje należałoby kultywować. Polskie obyczaje i tradycje to także całkowite podporządkowanie i bezwzględne posłuszeństwo dzieci wobec rodziców (...) Warto ponadto zauważyć, iż w Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności używa się sformułowań „każdy ma prawo...”, zatem podstawowe prawa dotyczą też dzieci. Wydaje się, iż wspomniana deklaracja godzi w podstawową ideę konwencji. Świadczy o lęku dorosłych przed uznaniem, że dzieci mają prawo nie tylko do opieki i nauki, ale również do samostanowienia, oczywiście stosownie do wieku i dojrzałości. Świadczy też o braku wiedzy o istocie praw człowieka/dziecka i niestety

⁹ Podobne uznanie uprawnień rodziców zawiera zarówno klauzula generalna KPD wyrażona w art. 5, jak i sformułowanie odnoszące się bezpośrednio do wolności myśli, sumienia i religii zawarte w art. 14 ust. 2 KPD.

¹⁰ Zob. General Comment No. 22: *The right to freedom of thought, conscience and religion* (Art. 18) z dn. 30.07.1993r., CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, pkt 4.

¹¹ M. Jastrzębski, op. cit., s. 236-237. O tzw. *forum internum* zob. szerzej P. M. Taylor, *Freedom of Religion UN and European Human Rights Law and Practice*, Cambridge 2006, s. 115 i n.

o nieznanomości postanowień konwencji, które wprost podkreślają (art. 5, art.18), że to rodzice mają prawo dziećmi kierować i pomagać im w korzystaniu z przysługujących im praw.”¹²

Należy podkreślić, iż zgodnie z poglądem Komitetu Praw Człowieka ONZ (dalej: KPC) gwarancje rodziców, czyli „wolność rodziców i opiekunów prawnych w zakresie edukacji religijnej i moralnej nie może podlegać żadnym ograniczeniom”¹³. Jest to więc prawo nieograniczalne i niederogowalne. Jednocześnie Komitet doprecyzował, że art. 18 ust. 4 MPPOiP „dopuszcza nauczanie w szkołach publicznych przedmiotów takich jak ogólna historia religii oraz etyka, jeśli są one realizowane w sposób neutralny i obiektywny (...) edukacja publiczna, która obejmuje nauczanie konkretnej religii lub przekonań, jest niezgodna z artykułem 18 ustęp 4, chyba że zapewnione są przepisy dotyczące niedyskryminacyjnych wyjątków lub alternatyw, które mogłyby się dostosowywać do życzeń rodziców lub opiekunów.”¹⁴

KPC w swoich uwagach ogólnych stwierdził również, że art. 18 MPPOiP chroni nie tylko kwestie religijne, ale również ujmując szeroko terminy „przekonania” i „religia”. Organ chroniący przestrzegania postanowień MPPOiP wymienia tu nieisteistyczne, ateistyczne przekonania oraz prawo do nie wyznawania żadnej religii czy przekonań¹⁵. Jednocześnie KPC ustanowił pewne, w dużej mierze ogólne i pozostawiające szeroki margines oceny, reguły relacji państwo-strona a religie czy związki wyznaniowe. Komitet doszedł do wniosku, że „fakt, że dana religia uznana jest w charakterze religii państwowej bądź, że jest ona ustanowiona jako oficjalna czy tradycyjna albo że jej wyznawcy stanowią większość ludności, nie powinien wynikać z jakiegokolwiek uszczuplenia w korzystaniu z jakichkolwiek praw opartych na Pakcie, włączając w to art. 18 i 27 (uprawnienia mniejszości narodowych i etnicznych – w tym religijne, M. J.), ani też z jakiegokolwiek dyskryminacji przeciwko wyznawcom innych religii bądź niewierzących.”¹⁶

Szeroki zakres przekonań, które mieszczą się w zakresie ochronnym wolności myśli, sumienia i religii oraz obowiązek równego traktowania wszystkich osób ze względu na posiadane przekonania czy wyznanie przez strony Paktu, wyznacza *de facto* państwom pewne ogólne reguły również w zakresie prawa do nauki. Dotyczy to zarówno rodziców/opiekunów prawnych jak i dzieci.

KPC ONZ kilkakrotnie rozstrzygał w sprawach, w których pojawiła się korelacja pomiędzy wolnością religii a prawem do nauki. Komitet zajmował się m. in. sprawą dotyczącą noszenia strojów religijnych w miejscu publicznym. Skarga dotyczyła wydalenia studentki z Uniwersytetu w Taszkencie, za niepodporządkowanie się regulacjom dotyczącym zakazu noszenia chust islamskich. Autorka skargi twierdziła, że przez ten fakt zostało naruszone jej

¹² E. Czyż, *Prawa dziecka*, Warszawa 2002, s. 16.

¹³ General Comment No. 22: *The right to freedom of thought, conscience and religion* (Art. 18) z dn. 30.07.1993r., CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, pkt 8.

¹⁴ *Ibidem*, pkt 6.

¹⁵ *Ibidem*, pkt 2. Zob. M. Jastrzębski, *op. cit.*, s. 236.

¹⁶ General Comment No. 22: *The right to freedom of thought, conscience and religion* (Art. 18) z dn. 30.07.1993r., CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, pkt 9.

prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania¹⁷. KPC zauważył, że wolność uzewnętrzniania religii obejmuje także prawo do noszenia ubrania i stroju w miejscach publicznych zgodnie z indywidualną wiarą czy religią. Komitet powołał się w tej sprawie na swój Komentarz ogólny nr 22, w którym stwierdzono, że polityki i praktyki, które mające zamiar lub skutek użycia przymusu dla m. in. wyrzeczenia lub zmiany się religii lub przekonań, takie jak ograniczenie dostępu do edukacji, są niezgodne z art. 18 ust. 2 MPPOiP¹⁸. Organ chroniący przestrzeganie Paktu przypomniał również, że wolność uzewnętrzniania swojej religii lub przekonań nie jest absolutna i może podlegać ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych (art. 18, pkt 3 Paktu).

W rozpatrywanym przypadku, wyrzucenie skarżącej nastąpiło na podstawie nowych przepisów Instytutu, w którym studiowała. Komitet zauważył, że „*Państwo Strona nie odwołało się do żadnych konkretnych podstaw, dla których ograniczenie nałożone na skarżącą byłoby jego zdaniem konieczne w rozumieniu artykułu 18 ustęp 3 Paktu. Zamiast tego, Państwo Strona starało się uzasadnić wydalenie autorki skargi z Uniwersytetu jej odmową dostosowania się do zakazu. Ani skarżąca, ani Państwo Strona nie określiły dokładnie rodzaju stroju, jaki autorka skargi nosiła i który został określony przez obie strony jako "hidżab". W szczególnych okolicznościach niniejszej sprawy, nie przesądzając prawa Państwa Strony do ograniczenia uzewnętrzniania religii i przekonań w kontekście artykułu 18 Paktu, biorąc pod uwagę specyfikę rozpatrywanej sytuacji, nie przesądzając prawa z uczelni do przyjmowania szczególnych przepisów odnoszących się do własnego funkcjonowania, Komitet konkluduje, iż w sytuacji niedostarczenia jakiegokolwiek uzasadnienia przez Państwo Stronę, doszło do naruszenia artykułu 18 ustęp 2.*”¹⁹

W jednym z orzeczeń przedmiotem skargi była rzekoma dyskryminacja na tle religijnym spowodowana przez finansowanie przez państwo szkół rzymsko-katolickich²⁰. Skarżący uważał, iż jest dyskryminowany, gdyż w stanie Ontario szkoły rzymsko-katolickie były, na podstawie specjalnej ustawy, finansowane przez władze publiczne. Natomiast nie dotyczyło to innych placówek edukacyjnych, w tym żydowskich, do których chciał posłać swoje dziecko. W związku z tym, że w innych szkołach religijnych za naukę pobierano opłaty, na które nie stać było Pana Waldmana, poskarżył się on na dyskryminacyjne traktowanie z powodu wyznawanej przez niego religii²¹. KPC stwierdził naruszenie art. 26 Paktu i jednocześnie za niezasadne uznał rozstrzygnięcie czy Kanada nie dochowała postanowień innych

¹⁷ Sprawa Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan Komunikat z dn. 08/12/2004, skarga nr 931/2000, CCPR/C/82/D/931/2000, pkt 2.1-2.6.

¹⁸ *Mutatis mutandis* General Comment No. 22: *The right to freedom of thought, conscience and religion* (Art. 18) z dn. 30.07.1993r., CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, pkt 5.

¹⁹ Sprawa Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan Komunikat z dn. 08/12/2004, skarga nr 931/2000, CCPR/C/82/D/931/2000, pkt 6.2.

²⁰ Sprawa Waldman v. Kanada, Komunikat z dn. 3.11.1999 r., skarga nr 694/1996, CCPR/C/67/D/694/1996. Tłum. polskie (w:) *Komitet praw człowieka ONZ. Wybór orzecznictwa*, red. R. Wieruszewski, A. Gliszczyńska, K. Sękowska-Kozłowska, Warszawa 2009, s. 20-36.

²¹ Sprawa Waldman v. Kanada, Komunikat z dn. 3.11.1999 r., skarga nr 694/1996, CCPR/C/67/D/694/1996, pkt 3.1-3.5. Zob. R. Wieruszewski, *Nauczanie religii w szkołach publicznych oraz finansowanie szkół religijnych w świetle orzecznictwa Komitetu Praw Człowieka ONZ*, (w:) *Prawne granice wolności sumienia*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012, s. 173-177.

jego przepisów, w tym art. 18. Podstawą rozstrzygnięcia było konstatacja, że „*Pakt nie zobowiązuje Państwa Strony do finansowania szkół, które zostały ustanowione na podstawach religijnych. Jednakże, jeżeli Państwo-Strona zdecyduje się na wprowadzenie finansowania publicznego szkół religijnych, powinno uczynić to finansowanie dostępne bez dyskryminacji. Oznacza to, że zapewnienie finansowania szkół jednej grupy religijnej, a nie innych musi być oparte na rozsądnych i obiektywnych kryteriach. W przedmiotowej sprawie, Komitet stwierdza, że przedstawione fakty nie wskazują, iż różnica w traktowaniu wyznania rzymskokatolickiego a innych wyznań jest oparta na takich kryteriach.*”²²

W kolejnym kazusie autor skargi uważał, że fińska ustawa o systemie szkolnictwa naruszyła artykułu 18 ust. 4 Paktu gdyż przewidywała obowiązkową naukę w szkołach, także dla dzieci, których rodzice są ateistami, przedmiotu „Historia religii i etyki”. Skarżący rodzic twierdził, że podręczniki, na podstawie których uczono na tych zajęciach zostały napisane przez chrześcijan, co nadało nauczaniu charakteru religijnego²³. KPC, mimo, iż zauważył pewne, „techniczne” problemy dotyczące tworzenia planu zajęć dla osób nie uczęszczających na religię tylko na wymieniony wyżej przedmiot, uznał, iż nie nastąpiło tu naruszenie art. 18 MPPOiP. Komitet dodał, iż „*nie uważa, że wymóg uczenia się historii religii i etyki zawarty w odpowiednich przepisach fińskiego ustawodawstwa, powstały jako alternatywa lekcji religii dla uczniów, których rodzice lub opiekunowie prawni wyrazili sprzeciw wobec uczestnictwa swoich dzieci na zajęciach z religii, jest sam w sobie niezgodny z art 18 (4), jeśli taki alternatywy kurs nauczania jest wykładany w sposób neutralny i obiektywny oraz szanuje przekonania rodziców i opiekunów, którzy nie wierzą w żadną religię. W każdym razie, pkt 6 ustawy o systemie szkolnictwa wyraźnie umożliwia wszystkim rodzicom lub opiekunom, którzy nie chcą, aby ich dzieci uczyły się religii lub przedmiotu historia religii i etyki, możliwość uzyskania z niego zwolnienia poprzez organizowanie dla nich porównywalnych zajęć poza szkołą.*”²⁴

W sprawie Leirvåg przeciwko Norwegii²⁵ podstawą powstania sytuacji, która zainicjowała skargę było wprowadzenie zmian w norweskim systemie edukacyjnym. Dwa przedmioty: obowiązkowy dla dzieci, których rodzice należeli do oficjalnego, uznanego przez norweską konstytucję Chrześcijańskiego Ewangelikalnego Kościoła Luterńskiego zatytułowany „Chrześcijaństwo” i fakultatywny dla innych małoletnich – „Wiedza o postawach życiowych”, zastąpiono w 1997 roku jednym rodzajem zajęć obowiązkowych nazwanym „Wiedza chrześcijańska oraz edukacja religijna i etyczna”. Istniała częściowa możliwość zwolnienia z zajęć uczniów, nie będących wyznania luterńskiego. Zwolnienie obejmowało naukę Biblii i podstaw religii oraz kościoła luterńskiego. Natomiast wszyscy uczniowie musieli uczestniczyć w zajęciach dotyczących podstaw i charakterystycznych cech chrześcijaństwa, innych religii i filozofii życia. Nauczanie tych tematów miało być oparte na tych samych zasadach edukacyjnych, jednakże na podstawie opowieści wielu uczniów *de facto*,

²² Sprawa Waldman v. Kanada, Komunikat z dn. 3.11.1999 r., skarga nr 694/1996, CCPR/C/67/D/694/1996, pkt 10.6.

²³ Sprawa Hartikainen v. Finland, Komunikat z dn. 9.04.1981 r., Nr 40/1978, CCPR/C/OP/1, pkt 2.1.

²⁴ Ibidem, pkt 10.4. Zob. I. T. Plesner, *Legal Limitations To Freedom of Religion or Belief in School Education*, „Emory International Law Review”, Volume 19, Issue 2 (2005), s. 560-561.

²⁵ Sprawa Leirvåg v. Norwegia, Komunikat z dn. 03.11.2004 r., Nr 1155/2003 CCPR/C/OP/8. Zob. I. T. Plesner, op. cit., s. 562-563. Zob. R. Wieruszewski, op. cit., s. 170-173.

mimo wyrażenia przez rodziców woli zwolnienia ich z części zajęć, dzieci te nauczano także kwestii będących przedmiotem zwolnienia²⁶.

Autorzy skargi, członkowie Norweskiego Stowarzyszenia Humanistycznego twierdzili, że państwo norweskie naruszyło uprawnienia do decydowania o rodzaju wychowania, postaw życiowych i prawo do nauki ich samych oraz ich dzieci, czyli wolność myśli, sumienia i religii oraz prawo do prywatności. Uznali oni również, że procedura częściowego zwolnienia uczniów z omawianego przedmiotu narusza zakaz dyskryminacji. Skarżący podkreślili również, że wolność myśli, sumienia i wyznania, z art. 18 MPPOiP, „*ma również zastosowanie do nie-religijnych postaw życiowych, i że rodzice mają, zgodnie z ustępem 4 tego artykułu, prawo do zapewnienia swoim dzieciom wykształcenia, zgodnie z ich własnymi przekonaniami filozoficznymi, w szczególności w odniesieniu do obowiązkowego, państwowego systemu edukacji.*”²⁷

KPC uznał, powołując się przede wszystkim na cytowany wyżej punkt 6 swoich uwag ogólnych do art. 18 MPPOiP, że nauczanie przedmiotu, którego dotyczyła skarga nie spełniało wymogu neutralności i obiektywności, gdyż z szerokiego kontekstu wynikało, iż uczono na tych zajęciach głównie zasad chrześcijaństwa, a marginalizowano inne religie i postawy życiowe. Jednocześnie system częściowych zwolnień nie zadowolił rodziców, gdyż mimo wyraźnego sprzeciwu, ich dzieci musiały w szkole np. odmawiać modlitwy²⁸.

Konkludując, Komitet stwierdził, iż „*nawet w abstrakcyjny sposób, obecny system częściowego zwolnienia nakłada znaczne obciążenie na osoby będące w sytuacji autorów skargi, o ile wymaga się od nich zapoznania się z tymi aspektami przedmiotu, które mają wyraźną naturę religijną, jak również z innymi aspektami, w celu ustalenia, które z nich mogą wywołać potrzebę znalezienia - i uzasadnienia - zwolnienia z zajęć. Prawdopodobnym jest, że takie osoby mogą zniechęcić się do korzystania z tego prawa, a reżim częściowego zwolnienia może stworzyć problemy dla dzieci, które są różne od tych, które mogą być obecne w całkowitym systemie zwolnień.*”²⁹ W związku z tym KPC orzekł naruszenie przez Norwegię art. 18 ust. 4 MPPOiP.

W systemie ONZ, głównie dzięki orzecznictwu KPC, powstały więc dość klarowne reguły dotyczące nauczania religii. Jest ono zasadniczo możliwe, także w szkołach publicznych, jednakże nie powinno, zarówno z punktu widzenia formalno-prawnego, jak i praktycznego, prowadzić do dyskryminacji osób w tym nauczaniu nie uczestniczących, a także prawo krajowe nie powinno wprowadzać sprzecznego z postanowieniami konwencji ONZ chroniących prawa człowieka, obligatoryjnego nauczania jednej religii, nawet jeśli jest ona dominująca. Natomiast, żaden z organów ONZ nie wypowiedział jeszcze się w sposób ogólny o obecności symboli religijnych w szkołach. Co prawda w sprawie Raihon Hudoyberganovej Komitet uznał, iż zakaz noszenia stroju religijnego na uczelni i związane z tym sankcje są niezgodne z postanowieniami Paktu, ale uczynił to przede wszystkim z powodu braku współ-

²⁶ Sprawa Leirvåg v. Norwegia, Komunikat z dn. 03.11.2004 r., Nr 1155/2003 CCPR/C/OP/8, pkt 2.1-2.3.

²⁷ Ibidem, pkt 7.2.

²⁸ Ibidem, pkt 14.2-14.5.

²⁹ Ibidem, pkt 14.5.

pracy ze strony Uzbekistanu, który nawet nie próbował uzasadnić konieczności wprowadzenia takich zakazów.

2. Europejski system ochrony praw człowieka

W europejskim systemie ochrony praw człowieka szereg norm reguluje prawo do nauki oraz do wolność myśli, sumienia i religii. Są to art. 2 Protokołu nr 1 do Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (dalej: EKPC)³⁰ oraz art. 9 tej umowy³¹, a także art. 14 i 10 Karty Praw Podstawowych (dalej: KPP) Unii Europejskiej³². Pewne postanowienia odnoszące się do poszanowania wolności myśli, sumienia i wyznania osób należących do mniejszości narodowych oraz możliwość manifestowanie przez nie religii i przekonań, a także zakładania instytucji, organizacji i stowarzyszeń religijnych zawierają również art. 7 i 8 Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości Narodowych z dnia 1 lutego 1995 r.³³

Art. 2 Protokołu nr 1 do EKPC jednoznacznie uznaje, iż „nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi.” Występują tu dwojakie gwarancje mające umożliwić wykonywanie tego prawa. Pierwsze zdanie cytowanego przepisu zawiera formułę negatywną, jako wytyczną do rozwijania i doskonalenia systemu edukacyjnego³⁴. Natomiast zdanie drugie zapewnia ochronę przekonań religijnych i filozoficznych rodziców, podczas wypełniania przez władze publiczne funkcji wychowawczych i nauczania, tworząc pewne, pozytywne zobowiązania dla państwa. Sformułowanie to w sposób jednoznaczny udziela rodzicom gwarancji wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami. Jednocześnie sentencja ta stanowi w dużej mierze *lex specialis* dla art. 9 EKPC chroniącego wolność myśli sumienia i religii, jak również ma związku z art. 8 (prawo do prywatności) i art. 10 (wolność ekspresji) konwencji europejskiej³⁵.

Wydaje się, iż najistotniejszym z powiązanych z gwarancjami rodziców uprawnieniem jest tu wolność myśli sumienia i religii. Art. 9 EKPC, podobnie jak art. 18 MPPOiP, uznaje, iż każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. Także w tym wypadku mamy do czynienia

³⁰ Dz. U. 1995 r. Nr 36, poz. 175.

³¹ Dz. U. 1993 r., Nr 284, poz. 61.

³² Dz. Urz. UE 2010/C 83/02. Te dwa przepisy zawierają prawa, takie jak gwarantowane w EKPC i w związku z tym, na podstawie art. 52 ust. 3 KPP „odpowiadają prawom zagwarantowanym w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, ich znaczenie i zakres są takie same jak praw przyznaných przez tę konwencję. Niniejsze postanowienie nie stanowi przeszkody, aby prawo Unii przyznawało szerszą ochronę.”

³³ Dz. U. 2002 r., Nr 22, poz. 209.

³⁴ Zob. szerzej T. Jasudowicz, op. cit., s. 449-450.

³⁵ Orzeczenie Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen v. Dania z dn. 7.12.1976 r., skarga nr 5095/71 5920/72 5926/72 pkt 52; orzeczenie Campbell i Cosans v. Wielka Brytania z dn. 25.02.1982 r., skarga nr 7511/76 7743/76, pkt 36; orzeczenie Wielkiej Izby Folgerø i inni v. Norwegia z dn. 29.06.2007r., skarga nr 15472/02, pkt 84.

z dwoma sferami – wewnętrzną, mającą charakter absolutny oraz zewnętrzną dającą możliwość manifestowania, w różny sposób, różnorodnych przekonań³⁶.

Wolność uzewnętrzniania religii i innych przekonań, podlega standardowej dla EKPC klauzuli limitacyjnej. Może ona zostać ograniczona, jeśli jest to przewidziane przez unormowania prawne i konieczne w społeczeństwie demokratycznym ze względu na tzw. cele uprawnione, do których zaliczają się w tym przypadku: interesy bezpieczeństwa publicznego, ochrona porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochrona praw i wolności innych osób³⁷.

Na podstawie art. 9 EKPC Trybunał strasburski dokonał w 1998 r. gruntownej analizy relacji pomiędzy kościołami a państwem. W swoim orzeczeniu Trybunał Europejski podkreślił wagę zasady rozdziału kościołów od państwa dla przestrzegania praw człowieka i dla demokracji. Instytucje konwencyjne podkreśliły fakt, że *„zasada sekularyzmu jest bezapelacyjnie jedną z podstawowych zasad państwa zgodną z rządami prawa i z ochroną praw człowieka. Każde stwierdzenie, które nie akceptuje tej zasady nie może być uznane za część wolności manifestowania swojej religii i nie jest chronione przez art. 9 Konwencji”*³⁸.

Kwestie obecności symboli religijnych w szkołach publicznych należy rozpatrywać w kilku aspektach. Po pierwsze dotyczy to możliwości ich noszenia przez nauczycieli, po drugie uczniów, po trzecie wreszcie sprowadza się do odpowiedzi na pytanie, czy i w jakich okolicznościach możliwe jest eksponowanie symboli religijnych przez władze publiczne w budynku szkolnym?

ETPC uznał, iż zgodne z art. 9 EKPC jest zakazanie nauczycielce wyznania muzułmańskiego, prowadzenia zajęć lekcyjnych z dziećmi z założoną na głowie chustą. Trybunał wskazał w tym przypadku, że *„noszenie chusty islamskiej jest sprzeczne przesłaniem tolerancji, szacunku dla innych, a zwłaszcza równości i niedyskryminacji, które każdy nauczyciel w społeczeństwie demokratycznym musi przekazywać swoim uczniom.”*³⁹ Uznał on również, że chusta noszona przez skarżącą jest *„potężnym symbolem zewnętrznym”*. W związku z tym zakaz ten był szczególnie istotny w sytuacji wrażliwych dzieci *„znajdujących się w wieku powodującym szczególną podatność na oddziaływanie zewnętrzne.”*⁴⁰

W przypadku osób uczących się w instytucjach publicznych zakaz manifestowania swojej religii również może być zgodny z art. 9 EKPC i mieścić się w marginesie oceny przyznanej państwu przez Trybunał strasburski. Najpełniej sprawę noszenia symboli religijnych (znowu chodziło o muzułmańską chustę) zbadał ETPC w sprawie z oskarżenia Leyli Sahin.

³⁶ Zob. L. Garlicki, *Art. 9 [Wolność myśli, sumienia i wyznania]*, (w:) *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1-18*, T. 1, red. L. Garlicki, Warszawa 2010, s. 556-560; T. Jasudowicz, *Wolność myśli, sumienia religii i przekonań*, (w:) B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010, s. 378-382; M. Jastrzębski, *op. cit.*, s. 239-240.

³⁷ Zob. szerzej, P. M. Taylor, *op. cit.*, s. 203-338; M. Jastrzębski, *Partie polityczne i praw człowieka – prawo i praktyka polska na tle standardów międzynarodowych*, Toruń 2010, s. 340-345.

³⁸ Orzeczenie Wielkiej Izby w sprawie Partia Dobrobytu (Refah Partisi) i Inni v. Turcja z dn. 13.02.2003 r., Reports 2003/II, skarga nr 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98, pkt 93; zob. także opinię Europejskiej Komisji Praw Człowieka (dalej: EKPCz) w sprawie Kalac v. Turcja z dn. 27.02.1996 r., Reports 1997-IV, pkt 44 i *mutatis mutandis* orzeczenie Kalac v. Turcja z dn. 01.07.1997 r., reports 1997-IV, pkt 27-31. Zob. szerzej M. Jastrzębski, *Partie polityczne a prawa człowieka...*, s. 338-340.

³⁹ Orzeczenie Dahlab v. Szwajcaria z dn. 15.02.2001 r., skarga nr 42393/98, pkt 1.

⁴⁰ *Ibidem*.

Uznał on, że szereg kar władz uniwersyteckich wydanych na skarżącą z powodu noszenia przez nią kwefu, było dopuszczalne. W państwie takim, jak Turcja, gdzie ściśle przestrzegana jest zasada sekularyzmu, wyższe uczelnie mogą ustalać „miejsce i sposób manifestowania kultów i noszenia symboli religijnych, aby zapewnić pokojowe współzycie studentów różnych wyznań oraz chronić porządek publiczny i przekonania innych.”⁴¹

Trzeci aspekt obecności symboli religijnych – eksponowanie ich przez władze oświatowe w szkołach publicznych – był przedmiotem analizy Trybunału strasburskiego, w obu wspomnianych wyżej orzeczeniach w sprawie Lautsi⁴². Stan faktyczny tej sprawy wyglądał następująco: W latach 2001-2002 dzieci skarżącej uczęszczały do włoskiej szkoły publicznej, gdzie we wszystkich klasach wisiały krucyfiksy. Matka zarzuciła władzom placówki oświatowej, że obecność krzyży w szkołach publicznych jest sprzeczna z zasadą świeckości państwa (powołała się na rozeczenie włoskiego Trybunału Konstytucyjnego, który uznał sprzeczność obecności krzyży w lokalach wyborczych z zasadą świeckości). Skarżąca, której prośba o zdjęcie symboli religijnych została odrzucona przez władze szkolne zaskarżyła tę decyzję do sądu administracyjnego. Sąd administracyjny uznał skargę Pani Lautsi i skierował sprawę do Trybunału Konstytucyjnego (dalej: TK). Jednakże sąd konstytucyjny z powodów proceduralnych odmówił rozpatrzenia sprawy (podstawą umieszczenia w szkołach publicznych krucyfiksów były dekrety królewskie z 1924 oraz z 1928 roku, a właściwość TK obejmuje ustawy, a nie akty wykonawcze) Wznowione postępowanie przed sądem administracyjnym zakończyło się orzeczeniem, uznającym, że krzyż jest zarówno symbolem historii i kultury włoskiej, a więc włoskiej tożsamości, jak i symbolem zasady równości, wolności

⁴¹ Orzeczenie of Leyla Sahin v. Turcja, z dn. 10.11.2005 r., skarga nr 44774/98, pkt 116. Następnie ETPC kilkakrotnie orzekał, iż zakaz noszenia przez uczniów symboli religijnych (we wszystkich przypadkach muzulmańskich) zgodny jest z art. 9 EKPC. Argumentacja ETPC była praktycznie identyczna jak w sprawie Leyli Sahin. Zob. np. orzeczenie Dogru v. Francja, skarga nr 27058/05 Kervanci v. Francja, z dn. 4.12.2008 skarga nr 31645/04; orzeczenie Aktas i Inni v. Francja, skarga nr 24744/03 z dn. 30.05.2009. W wyrokuwniu ETPC powstała więc pewna linia orzecznicza, która może zostać uznana za sprzeczną z sentencją komunikatu KPC ONZ w sprawie Raihon Hudoyberganova. Jednakże wydaje się to rozbieżnością pozorną, jeśli weźmie się pod uwagę kontekst sprawy rozpatrywanej przez Komitet, w tym przede wszystkim brak współpracy państwa oskarżonego.

⁴² Oba wyroki Izby i Wielkiej Izby ETPC stały się przedmiotem olbrzymich kontrowersji i wywołały różnorodne polemiki medialne, społeczne i naukowe (na gruncie różnych dyscyplin naukowych). Pojawily się głosy zarówno aprobujące jak i dezawuuujące oba orzeczenia. Do krytyki włączyły się niejednokrotnie organy władzy publicznej poszczególnych państw. Nie jest możliwe, ani zasadne z punktu widzenia tematu tej publikacji, szczegółowe lub li tylko pobieżne przeanalizowanie różnych stanowisk, nawet dotyczących prawnych aspektów tej sprawy. Z różnorodnej literatury przedmiotu zajmującej się sprawą Lautsi można wymienić przede wszystkim monografię dotyczącą tego precedensu: *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, red. J. Temperman, Leiden 2012. Dotyczy jej także szereg artykułów naukowych. Zob. P. Borecki, D. Pudziałowska, *Glosa do wyroku z 3 XI 2009 Lautsi przeciwko Włochom*, „Państwo i Prawo” 2010, Nr 4; H. Bortnowska, *Gdy ciężka ręka krzyż zawieszca*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2010, nr 1; M. Piechowiak, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 2011, Nr 5; M. Kowalski, *Powrót czarnoksiężnika – uwagi na tle wyroku Wielkiej Izby ETPC z 18.03.2011 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom*, „Forum Prawnicze”, wrzesień 2011; J. Szymanek, *Obecność symboli religijnych w przestrzeni publicznej*, (w:) *Prawne granice wolności sumienia*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012; M. Kowalski, *Symbolie religijne w przestrzeni publicznej – w poszukiwaniu standardów europejskich*, (w:) *Prawne granice wolności sumienia*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012; T. J. Zieliński, *Zakaz indoktrynacji światopoglądowej w szkolnictwie według wyroku Lautsi przeciwko Włochom*, (w:) *Prawne granice wolności sumienia*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa 2012; Editorial: *Lautsi: Crucifix in the Classroom Redux*, „The European Journal of International Law” 2010, Vol. 21, No. 1; S. Mancini, *The Crucifix Rage: Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty*, „European Constitutional Law Review” 2010, Volume 6, Issue 01; Z. R. Calo, *Pluralism, Secularism and the European Court of Human Rights*, „Journal of Law and Religion” 2010, Vol. XXVI, Issue 1; A. Pin, *Public Schools, the Italian Crucifix, and the European Court of Human Rights. The Italian Separation of Church and State*, „Emory International Law Review” 2011, Volume 25, Issue 1; J. Witte, N.L. Arold, *Lift High the Cross? Contrasting the New European and American Cases on Religious Symbols on Government Property*, „Emory International Law Review” 2011, Volume 25, Issue 1; G. Andreescu, L. Andreescu, *The European Court Of Human Rights' Lautsi Decision: Context, Contents, Consequences*, „Journal for the Study of Religions and Ideologies” 2010, Vol. 9, No. 26; R. Carp, *Religion In The Public Sphere: Is There A Common European Model?*, „Journal for the Study of Religions and Ideologies” 2011, Vol. 10, No. 28.

i tolerancji i nie przeczy zasadzie świeckości. Dodatkowo, najprawdopodobniej w reakcji na tę sprawę, w październiku 2007 r. włoskie Ministerstwo Edukacji zaleciło dyrektorom szkół wieszanie krucyfiksów w klasach⁴³.

Trybunał strasburski analizując ten przypadek oparł się, w swoim pierwszym orzeczeniu, nie tylko na art. 2 Protokołu 1 EKPC, ale również na szerszym kontekście art. 8, 9 i 10 konwencji. Uznał on, iż podstawą prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi jest otwarte, pluralistyczne środowisko szkolne. Główną gwarancją zachowania takiego stanu rzeczy jest zakaz wszelkiej indoktrynacji, którego strzec powinno państwo. Ma ono działać według kryteriów neutralności i bezstronności i w związku z tym nie utożsamiać się z jakimkolwiek wyznaniem czy światopoglądem. Na władzy publicznej ciąży obowiązek zapewnienia, by informacje i wiedza zawarta w programach nauczania były przekazywane w sposób obiektywny, krytyczny i pluralistyczny. System edukacji publicznej powinien być *„nastawiony raczej do przyjmowania niż do odrzucania, niezależnie od pochodzenia społecznego uczniów, ich przekonań religijnych czy etnicznego pochodzenia, powinno także respektować przekonania rodziców. Szkoła nie powinna być teatrem działalności misjonarskiej lub kaznodziejskiej; szkoła powinna być miejscem spotkań różnych religii i filozoficznych poglądów, gdzie uczniowie mają okazję pozyskać wiedzę o wzajemnych poglądach i tradycjach.”*⁴⁴

ETPC, odwołując się do swojego wcześniejszego orzecznictwa, stwierdził również, że państwie powinno powstrzymać się nawet od pośredniego narzucania wiary w miejscach, gdzie jednostki przebywają obligatoryjnie, szczególnie jeśli są one dziećmi, *„których umysłom brakuje jeszcze (w zależności od poziomu dojrzałości dziecka) zmysłu krytycznego umożliwiającego zdystansowanie się do przekazu wynikającego z preferencyjnego wyboru Państwa w kwestii religijnej.”*⁴⁵

Istotą stwierdzenia naruszenia EKPC w przedmiotowej sprawie był, według ETPC, fakt narzucania przez państwo wizerunku krzyża w klasach. W związku z tłumaczeniami rządu włoskiego, o szerszym ponad religijnym znaczeniu krzyża Trybunał strasburski podjął się analizy możliwej percepcji krucyfiksu. Sąd europejski zauważył, iż obecność krzyża w salach lekcyjnych może mieć wiele znaczeń w specyficznych kontekstach odwołujących się do tradycji, historii, a nawet wartości humanistycznych, jednak jego znaczenie religijne jest dominujące⁴⁶.

ETPC doszedł do wniosku, że obecność krucyfiksu mogła być interpretowana przez uczniów jako znak religijny, przez co mogli oni odczuwać, że są kształceni w środowisku szkolnym określanym poprzez pryzmat danej religii. Mogło to dodawać odwagi uczniom wyznającym wiarę katolicką, ale również zakłócać emocjonalny spokój uczniów, którzy nie wyznają żadnej religii lub praktykują inne religie, zwłaszcza, jeśli należą do mniejszości religijnych. Stąd wynika istnienie uprawnienia negatywnego, dotyczącego wolności myśli, sumienia i religii. *„Prawo do tego aby nie wierzyć w jakąkolwiek religię, nie ogranicza się do*

⁴³ Orzeczenie Lautsi v. Włochy z dn. 3.11.2009 r., skarga nr 30814/06, pkt 6-15.

⁴⁴ Ibidem, pkt 47.

⁴⁵ Ibidem, pkt 48.

⁴⁶ Ibidem, pkt 51-52.

*niepraktykowania obrzędów religijnych lub edukacji religijnej. Dotyczy również praktyki i symboli wyrażających, w ogóle i w szczególności, wiarę, religię lub ateizm. Prawo to zasługuje na szczególną ochronę, jeżeli to Państwo posługuje się znakami religijnymi, a jednostki nie mogą uniknąć z nimi kontaktu, lub mogą to zrobić jedynie poprzez nieproporcjonalnie duży wysiłek i poświęcenie.*⁴⁷

Trybunał uznał, iż w omawianej sprawie nastąpiło naruszenie art. 9 i art. 2 Protokołu 1 EKPC. Wynikało ono z faktu obowiązkowego umieszczenia krucyfiksów w szkołach, co jest naruszeniem poszanowania neutralności w wykonywaniu funkcji publicznych, a obecność w klasach szkół publicznych symbolu, który racjonalnie kojarzy się z katolicyzmem, nie służy edukacyjnemu pluralizmowi, który jest podstawą istnienia „demokratycznego społeczeństwa”. Nie uzasadniają tego nawet żądania rodziców pragnących wychowania religijnego, gdyż państwo neutralne światopoglądowo ma obowiązek uwzględnić również przekonania innych rodziców, którzy takiego wychowania sobie nie życzą⁴⁸.

Wielka Izba ETPC nie podzieliła jednak poglądów pierwszego składu orzekającego. Jednakże większość jego tez zostało uznanych za zasadne, co stanowi kontynuację linii orzeczniczej sądu strasburskiego, a w praktyce tylko sama konkluzja co do naruszenia postanowień EKPC w wyroku wydanym przez 17 osobowy skład sędziowski była inna. Według tez przytoczonych przez Wielką Izbę Trybunału art. 9 EKPCz i art. 2 Protokołu nr 1 wynika obowiązek zachowania przez państwo bezstronności i neutralności w sprawach religijno-swiatopoglądowych, a nieprzekraczalną granicą jest tu zakaz indoktrynacji⁴⁹. „Czasownik „szanować” (respect) użyty w Artykule 2 Protokołu nr 1 oznacza coś więcej niż „uznawać” (acknowledge) lub „uwzględnić” (take into account) ; jego użycie sugeruje, że z zasadniczym zobowiązaniem negatywnym Państwa wiąże się określony obowiązek pozytywny.”⁵⁰ Jest nim wspieranie porządku publicznego, harmonii wyznaniowej i tolerancji w społeczeństwie demokratycznym pomiędzy osobami wyznającymi różne religie i niewierzącymi. Wielka Izba uznała również, podobnie jak skład 7 osobowy, że zobowiązanie nałożone na państwo przez art. 2 Protokołu nr 1 nie sprowadza się tylko do odpowiedniego ukształtowania treści kształcenia, ale obejmuje proces edukacyjny we wszystkich jego aspektach, a więc również ewentualną ekspozycję krucyfiku w sali szkolnej⁵¹. Skład 17 osobowy podtrzymał także pogląd, iż krzyż jest przede wszystkim symbolem religijnym, a nie, jak twierdził rząd, symbolem odwołującym się do tradycji i wspólnych wartości stanowiących podstawy funkcjonowania państwa włoskiego, chociaż Wielka Izba uznała, iż fakt ten nie jest istotny dla rozstrzygnięcia sprawy⁵². Ponadto nie doszło do rewizji stanowiska ETPC co do tego, że względy związane z poszanowaniem tradycji (mieszczącej się w szerokim marginesie oceny państwa) nie zwalniają z obowiązku przestrzegania praw i wolności zagwarantowanych w EKPC i jej Protokołach⁵³.

⁴⁷ Ibidem, pkt 55.

⁴⁸ Ibidem, pkt 56-58.

⁴⁹ Orzeczenie Wielkiej Izby Lautsi v. Włochy z dn. 18.03.2011 r. skarga nr 30814/06, pkt 60 i 62.

⁵⁰ Ibidem, pkt 61.

⁵¹ Ibidem, pkt 63.

⁵² Ibidem, pkt 66-68.

⁵³ Ibidem, pkt 68.

Trybunał w składzie Wielkiej Izby orzekł zasadniczo inaczej niż pierwszy skład sędziowski w dwóch kwestiach. Po pierwsze, uznał, iż nie przedstawiono mu jakichkolwiek dowodów, które doprowadziłyby go do stwierdzenia, że eksponowanie krzyża w salach szkolnych w jakikolwiek sposób wpływa na uczniów i co z tego wynika nie można się powoływać na istnienie lub brak takiego oddziaływania na młodych ludzi, których przekonania nie są jeszcze w pełni ukształtowane. „Jednakże rozumiałem jest, że skarżąca może odbierać obecność krucyfiksu w salach lekcyjnych szkoły państwowej, do której uczęszczały jej dzieci, jako przejaw braku poszanowania Państwa dla jej prawa do zapewnienia swoim dzieciom wychowania i nauczania zgodnie z jej własnymi przekonaniami filozoficznymi. Mimo to, istnienie subiektywnego odczucia skarżącej nie jest samo w sobie wystarczające do stwierdzenia naruszenia Artykułu 2 Protokołu nr 1.”⁵⁴

Pojawia się tu zasadnicza wątpliwość. Skoro ETPC uznaje, iż możliwy jest wpływ wiszących w szkole symboli religijnych, który może pozostawać w kolizji z postanowieniami art. 9 EKPC i art. 2 Protokołu Nr 1, to jak ten wpływ udowodnić, skoro przekonania zarówno religijne, jak i inne, są ze swojej natury *stricte* subiektywne i trudne do udowodnienia?⁵⁵ Takie stwierdzenie Trybunału czyni możliwość uzyskania zadośćuczynienia w tej kwestii, czysto iluzoryczną.

Po drugie, w uzasadnieniu stwierdzono, że krucyfiks zawieszony na ścianie jest „zasadniczo biernym symbolem” (*essentially passive symbol*) i nie może być uważany za wywierający na uczniów wpływ w stopniu porównywalnym ze słowami nauczyciela lub uczestnictwem w czynnościach religijnych⁵⁶. Wielka Izba nie podzieliła również stanowiska pierwszego składu orzekającego, iż krzyż może zostać uznany za „silny symbol zewnętrzny” w rozumieniu wyroku wydanego w sprawie *Dahlab*, ponieważ stan faktyczny tych dwóch spraw był rzekomo zupełnie inny. „Wielka Izba wskazuje, że sprawa *Dahlab* dotyczyła środka zakazującego skarżącej noszenie islamskiej chusty w trakcie prowadzenia zajęć, co miało na celu ochronę przekonań religijnych uczniów i ich rodziców, oraz zastosowanie zasady neutralności wyznaniowej zagwarantowanej w prawie krajowym. Stwierdziwszy, że władze należycie zważyły sprzeczne interesy stron sporu, Trybunał uznał, że - biorąc pod uwagę przede wszystkim wiek dzieci, za które odpowiadała skarżąca - władze nie przekroczyły granic przyznanego im marginesu swobody oceny.”⁵⁷

W tym stwierdzeniu pozostaje zasadnicza niekonsekwencja. Jeżeli zakaz noszenia przez nauczycieli symboli religijnych może, w pewnej przynajmniej sytuacji, mieć na celu „celu ochronę przekonań religijnych uczniów i ich rodziców, oraz zastosowanie zasady neutralności wyznaniowej zagwarantowanej w prawie krajowym” to wydaje się, iż tym bardziej zakaz

⁵⁴ Ibidem, pkt 66.

⁵⁵ Zob. M. Jastrzębski, *Wolność myśli, sumienia i religii*, op. cit., s. 233-234 i cytowana tam literatura. Por. także *mutatis mutandis* problem udowodnienia swoich przekonań w kontekście sprzeciwu wobec służby wojskowej w: M. Jastrzębski, *Sprzeciw sumienia wobec służby wojskowej w międzynarodowym systemie praw człowieka*, (w:) *Bezpieczeństwo narodowe i regionalne w procesach globalizacji*, pod. red. J. Knopka i D. J. Mierzejewskiego, Piła 2006, s. 81-98.

⁵⁶ Orzeczenie Wielkiej Izby *Lautsi v. Włochy* z dn. 18.03.2011 r. skarga nr 30814/06, pkt 72.

⁵⁷ Ibidem, pkt 73. W pkt 74 podkreślono również otwartość włoskich władz oświatowych także na inne religie w szkołach publicznych.

eksponowania przez władze publiczne w szkołach takich symboli, może, w pewnych sytuacjach realizować wyżej wymieniony cel.

Wydaje się, iż włączenie w wyroku Wielkiej Izby możliwości eksponowania symboli religijnych do szerokiego marginesu oceny państwa, mimo sprzeciwu niektórych rodziców, czy uczniów, ma przede wszystkim podstawy pozaprawne (stąd istotne nieścisłości w uzasadnieniu orzeczenia). Jak trafnie ujął to Wojciech Brzozowski w swoim komentarzu do omawianego wyroku „*podtrzymanie wielu zasadniczych tez pierwszego orzeczenia w sprawie Lautsi i braki w strukturze argumentacyjnej uzasadnienia Wielkiej Izby skłaniają do namysłu nad przyczynami tak radykalnej zmiany oceny w przedmiocie zaistnienia naruszenia standardu konwencyjnego. Refleksja na ten temat nie może abstrahować od faktu, że orzeczenie z 2009 r. wzbudziło znaczne kontrowersje w Europie. Stało się też pretekstem do kwestionowania przez różne środowiska legitymacji ETPCz do rozstrzygania kwestii prawnych uwikłanych w fundamentalne spory światopoglądowe oraz ideologicznej bezstronności tego organu. Można odnieść wrażenie, że na ostatecznym rozstrzygnięciu w sprawie Lautsi zaważyła nie rzetelna ocena sprawy zawisłej przed ETPCz, lecz obawy Trybunału o zachowanie międzynarodowego autorytetu – koniecznego do efektywnego umacniania standardów ochrony praw jednostki, także w innych, często mniej kontrowersyjnych sprawach. Obawy takie wyjaśniałyby ciągle odwoływanie się do koncepcji marginesu oceny w uzasadnieniu orzeczenia.*”⁵⁸

Także problem obecności lekcji religii w szkołach publicznych był podejmowany w orzecznictwie organów strasburskich kilkukrotnie. Formułując pewne ogólne zasady ETPC powołał się tu na zasadę sekularyzmu, która według niego, jest szczególnie istotna, z powodów historycznych i społecznych, w państwie tureckim, gdzie jest jedną z fundamentalnych zasad służących ochronie ustroju demokratycznego⁵⁹. Jednocześnie ETPC przypomniał, iż także kwestia regulacji religijnej podlega podstawowym regułom odnoszącym się do wolności myśli, sumienia i religii zawartym w art. 9 EKPC. Jest ona „jednym z fundamentów „społeczeństwa demokratycznego” w rozumieniu Konwencji. Jest to w „wymiarze religijnym: jeden z najistotniejszych elementów składających się na tożsamość wyznawców i ich koncepcji życia, lecz również wartością dla ateistów, agnostyków, sceptyków i laików. Pluralizm stanowi nieodłączną część wywalczonego przez stulecia demokratycznego modelu społeczeństwa. Wolność ta obejmuje m. in. prawo do posiadania lub nie posiadania przekonania religijnych i do wyznawania lub nie wyznawania religii.”⁶⁰

Według ETPC „*prowadzenie nauczania religii w szkołach publicznych i wybór odpowiednich rozwiązań pozostaje w zasadzie w przysługującym krajom marginesie swobody wynikającym z art. 2 Protokołu 1. Jedyne bezwzględne ograniczenie to zakaz prowadzenia in-doktrynacji.*”⁶¹ To właśnie państwo ma gwarantować otwarty, obiektywny i pluralistyczny

⁵⁸ www.prawaczwolniewieka.edu.pl/index.php?orzeczenie=42405d7bf8a6c5d1cbf57dd8a4411bdf0b188b58-b0, dostęp: 20.10.2012.

⁵⁹ Orzeczenie of Leyla Sahin v. Turcja, z dn. 10.11.2005 r., skarga nr 44774/98, pkt 114. Noszenie chust islamskich związane być też może z problemami nietolerancji i dyskryminacji ze względu na płeć. Ibidem, pkt 111.

⁶⁰ Orzeczenie Grzelak v. Polska z dn. 15.06.2010 r., skarga nr 7710/02, pkt 85.

⁶¹ Orzeczenie Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen v. Dania z dn. 7.12.1976 r., skarga nr 5095/71 5920/72 5926/72 pkt 53; orzeczenie Grzelak v. Polska z dn. 15.06.2010 r., skarga nr 7710/02, pkt 104.

charakter szkolnictwa. Wszelka indoktrynacja, jest według ETPC przejawem braku poszanowania dla przekonañ religijnych i filozoficznych rodziców i tu leży granica, której nie wolno mu przekraczać⁶². Wynika z tego m. in., że treść art. 2 Protokołu nr 1 do EKPC gwarantuje lub przynajmniej umożliwia wprowadzenie edukacji religijnej albo filozoficznej w publicznym systemie oświaty o ile rodzice wystąpią z taką prośbą⁶³. W jednej ze swoich decyzji EKPCz rozpatrywała kwestie związane z wprowadzeniem zajęć z religii do polskich szkół. Skarżącymi byli tu ojciec oraz dwoje jego córek. Uczyły się one – jedna w szkole podstawowej, a druga do średniej. Młodsza z córek nie uczęszczała na lekcje religii odbywające się w środku zajęć szkolnych (nie zorganizowano lekcji etyki i skarżąca spędzała wolną godzinę na korytarzu). Wielokrotnie nagabywali ją nauczyciele pytając, dlaczego nie jest na lekcjach. Jeden z nich zasugerował jej, że byłoby lepiej, gdyby uczęszczała na lekcje religii. Podobne pytania zadawali też inni uczniowie. Pod tą presją uczennica postanowiła, brać udział w zajęciach. Jej ojciec zwrócił się do dyrektora szkoły o umieszczenie zajęć z religii na pierwszej lub ostatniej lekcji, tak aby jego córka mogła wychodzić do szkoły później lub wcześniej z niej wracać. Zmiany planu zajęć odmówiono ze względów organizacyjnych. Dodatkowo świadectwo szkolne dziewczynki za rok 1992/93 nie wymieniało przedmiotu religia/etyka, gdyż nie uczęszczała ona na lekcje przez okres dostatecznie długi, aby otrzymać ocenę. Starsza córka natomiast zapisała się na zajęcia z etyki. Na jej świadectwie znalazła się ocena z przedmiotu religia/etyka⁶⁴.

Poza naruszeniem art. 9 EKPC wnioskodawcy wskazali na złamanie prawa do prywatności (art. 8), zakazu dyskryminacji (art. 14) oraz poniżającego traktowania (art. 3). EKPCz uznała, iż w tej sprawie nic nie wskazywało, by ojciec był ofiarą naruszenia EKPC (nie stwierdzono indoktrynacji lub przeszkody w wyrażaniu jego przekonañ). Jego córki nie musiały natomiast uczęszczać na lekcje religii, które miały dobrowolny charakter, a wyniki przedstawione na ich świadectwach nie stanowiły dyskryminacji. Komisja nie dopatrzyła się również złamania art. 8 oraz art. 3 EKPC, jednakże w odniesieniu do nacisków (do jakich miało dojść szczególnie w przypadku młodszej córki) nie wykluczyła ich ale nie udowodniono, że osiągnęły dostatecznie poważny stopień, aby można je uznać za brak poszanowania lub ingerencję w prawo chronione przez Konwencję⁶⁵.

W kolejnej decyzji przeciwko Polsce wnioskodawca zarzucił, iż brak oceny na świadectwie w rubryce religia/etyka jest wymuszeniem przyznania się do posiadanych przez niego przekonañ lub wyznania. Może to spowodować, iż w kraju gdzie większość stanowią katolicy i istnieje duża nietolerancja wobec postaw ateistycznych, zmniejsza się jego możliwość dostania się na dobrą uczelnię, bądź zdobycia atrakcyjnej pracy. Narusza to jego uprawnienia wynikające z art. 9 EKPC i art. 2 Protokołu Nr 1⁶⁶. Według ETPC „nie stanowią pogwałcenia praw gwarantowanych przez art. 9 sytuacje, w których organizowana jest w szkołach

⁶² Orzeczenie Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen v. Dania z dn. 7.12.1976 r., skarga nr 5095/71 5920/72 5926/72 pkt 52.

⁶³ K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli sumienia i religii w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 212.

⁶⁴ Decyzja EKPCz C.J., J.J. i E.J. v. Polska, z dn. 16.01.1996 r., skarga nr 23380/94. Tłum. polskie w: *Wolność religii. Wybór materiałów, dokumenty, orzecznictwo*, Toruń 2001, tłum. i oprac. T. Jasudowicz, s. 270-276.

⁶⁵ Decyzja EKPCz C.J., J.J. i E.J. v. Polska, z dn. 16.01.1996 r., skarga nr 23380/94, pkt 3-4.

⁶⁶ Orzeczenie Saniewski v. Polska z dn. 26.01.2001, skarga nr 40319/98.

państwowych dobrowolna edukacja religijna lub gdy istnieje możliwość zwolnienia z obowiązkowych zajęć z religii, a także gdy przewidziane jest przyznawanie na świadectwach szkolnych stopni za uczestnictwo w takich zajęciach lub w alternatywnych zajęciach z etyki.⁶⁷

Trybunał uznał, iż skarżący w żaden sposób nie wykazał, iż wspomniane przez niego konsekwencje nie uczęszczania na religię i braku oceny na świadectwie miały kiedykolwiek miejsce oraz dodał, iż jakkolwiek dyskryminacja religijna jest w Polsce nielegalna. W związku z tym uznał skargę za oczywiście bezzasadną⁶⁸.

W następnej sprawie, w której rozstrzygał ETPC, podstawą skargi było częściowo obowiązkowe uczestnictwo w zajęciach dotyczących spraw religijno-świątopoglądowych. Jej stan faktyczny był zasadniczo zbieżny, ze sprawą rozpatrywaną przez KPC ONZ Leirvåg przeciwko Norwegii⁶⁹. Po wnikliwym rozpatrzeniu zagadnień nauczanych w ramach przedmiotu „Wiedza chrześcijańska oraz edukacja religijna i etyczna” Trybunał doszedł do wniosku, podobnie jak KPC ONZ, że „System częściowego zwalniania ze szkolnych zajęć z przedmiotu KRL (chrześcijaństwo, religia i filozofia) nakładał na rodziców, którzy nie chcieli aby ich dzieci uczestniczyły w tych zajęciach, poważny ciężar i stwarzał ryzyko niepożądanego ujawnienia ich życia prywatnego. Ryzyko wystąpienia konfliktów mogło odstraszać rodziców od zgłaszania stosownych żądań. W pewnych przypadkach, w szczególności w zakresie aktywności o charakterze religijnym, zakres częściowego zwolnienia mógł być w istotny sposób ograniczony poprzez rozbieżności w nauczaniu. Nie da się tego pogodzić z prawem rodziców do poszanowania ich przekonań gwarantowanego w art. 2 Protokołu nr 1 do EKPC (prawo do nauki), interpretowanego w świetle art. 8 (prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego) oraz art. 9 (wolność myśli, sumienia i wyznania) EKPC. Celem Konwencji jest zagwarantowanie praw, które będą konkretne i skuteczne, a nie praw w teorii i iluzorycznych.”⁷⁰

Istotnym pogłębieniem linii orzeczniczej organów strasburskich dotyczącej problemu zajęć szkolnych o charakterze religijnym była sprawa Grzelak przeciwko Polsce. Zarzuty podniesione w skardze dotyczyły praktycznej niemożliwości uczestniczenia w alternatywnych do religii, zagwarantowanych prawnie w lekcjach etyki. Kolejny raz wnioskodawcy kwestionowali także formę świadectwa szkolnego, gdzie kreska postawiona w rubryce religia/etyka wskazywała, iż uczeń nie uczestniczył ani w lekcjach religii ani w lekcjach etyki. Skarżący był w szkole szykanowany, z powodu swoich areligijnych poglądów, co doprowadziło do konieczności wielokrotnej zmiany szkoły⁷¹.

ETPC uznał polskie unormowanie dotyczące nauczania religii/etyki, za zasadniczo zgodne z wymaganiami stawianymi przez przepisy EKPC, stwierdzając, iż mieści się w zakresie

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem, pkt 1.

⁶⁹ Skargę do sądu europejskiego wnieśli inni z rodziców zrzeszonych w Norweskim Stowarzyszeniu Humanistycznym. W związku z faktem, że osoby skarżące nie się do ETPC nie powtarzały się z rodzicami aplikującymi do KPC ONZ, Trybunał odrzucił zarzut rządu norweskiego, iż skarga jest niedopuszczalna, bo wnioskujący wykorzystali już inną międzynarodową procedurę dochodzenia lub rozstrzygnięcia, co byłoby niezgodne z art. 35 ust. 2 pkt b) EKPC. Orzeczenie Wielkiej Izby Folgerø i inni v. Norwegia z dn. 29.06.2007r., skarga nr 15472/02, pkt 44.

⁷⁰ Ibidem, pkt 100.

⁷¹ Orzeczenie Grzelak V. Polska z dn. 15.06.2010 r., skarga nr 7710/02, pkt 6-25.

swobody planowania i ustalania programów nauczania przyznanej państwu⁷². Jednakże, przywiązując dużą wagę do praktycznej realizacji praw i wolności wynikających z Konwencji, zakwestionował umieszczanie na świadectwie szkolnym kreski w rubryce religia/etyka, a przede wszystkim nieorganizowanie lekcji etyki dla oczekujących na to uczniów i ich rodziców. Wynika to z faktu, że naturalną konsekwencją rozumianej, także w znaczeniu negatywnym, wolności uzewnętrzniania wierzeń religijnych jest swoboda nieujawniania swoich przekonań religijnych. „Brak oceny z „religii/etyki” na kolejnych świadectwach szkolnych trzeciego Skarżącego podlega aspektowi ochrony wolności przekonań, sumienia i wyznania polegającego na ich nie ujawnianiu, chronionemu artykułem 9 Konwencji ponieważ brak takiej oceny odczytany może zostać jako brak przynależności do grupy wyznaniowej. Oznacza to, że art. 14 w związku z art. 9 znajduje zastosowanie w przedmiotowej sprawie.(...) Trybunał przyjmuje stanowisko, że postanowień Rozporządzenia dotyczących oceny z „religii/etyki” na świadectwie jako takich nie można uznać za naruszające art. 14 w związku z art. 9 Konwencji, o ile ocena stanowi neutralną informację o udziale ucznia w zajęciach fakultatywnych prowadzonych przez szkołę. Niemniej jednak, uregulowanie takie zapewniać musi również poszanowanie praw uczniów do nie bycia zmuszanymi bezpośrednio lub pośrednio do ujawniania swych wierzeń religijnych lub braku takich wierzeń.”⁷³

W omawianej sprawie ETPC słusznie zauważył, iż brak wpisu lub co gorsza, jak to miało miejsce w przypadku skarżącego, przekreślenie rubryki religia/etyka na świadectwie może zostać uznane za nieuczestniczenie w powszechnie dostępnych lekcjach religii, a więc zostawanie niewierzącym. Taka sytuacja nie miałaby miejsca w razie wypełnienia rubryki, a więc w przypadku prowadzenia nauczania etyki W warunkach polskich brak oceny z przedmiotu religia/etyka nie świadczy jedynie o nieuczestniczeniu na dane lekcje, ale może być odczytany za pewną deklarację dotyczącą wierzeń czy przekonań⁷⁴.

Wobec, tego ETPC uznał przedmiotową sytuację naruszenie Konwencji. Dodatkowo zdaniem Trybunału uwzględnianie stopni z religii/etyki przy wyliczaniu średniej oceny za rok szkolny może wywołać negatywne dla zainteresowanego ucznia skutki, gdyż „może mieć realny negatywny wpływ na sytuację uczniów (...), którzy mimo swych życzeń nie mogą uczęszczać na lekcje etyki. Uczniom takim trudniej jest podwyższyć średnią ocen, ponieważ nie mogą uczestniczyć w pożądanym przedmiocie fakultatywnym. Z drugiej strony, uczniowie tacy - chcący uzyskać wyższą średnią - mogą się czuć zmuszani do udziału w lekcjach religii wbrew wyznawanym zasadom.”⁷⁵

Z tego wynika, iż brak wpisywania ocen z religii/etyki na świadectwach wnioskującego w całym okresie jego nauki szkolnej stanowił formę jego nieuzasadnionego piętnowania. „W tych okolicznościach, Trybunał nie daje wiary stwierdzeniu Strony rządowej, że różnica w traktowaniu niewierzących zainteresowanych etyką i uczniów uczestniczących w nauczaniu religii jest obiektywnie i racjonalnie uzasadniona i że istnieje racjonalna relacja współmierności pomiędzy zastosowanymi środkami i przyjętym celem. Trybunał uznaje, że pań-

⁷² Ibidem, pkt 104.

⁷³ Ibidem, pkt 88, 92.

⁷⁴ Ibidem, pkt 95 i 97.

⁷⁵ Ibidem, pkt 96.

stwo przekroczyło w tej kwestii dopuszczalny margines swobody, ponieważ naruszona została podstawowa zasada art. 9 konwencji chroniąca prawo trzeciego Skarżącego do nie uzewnętrzniania swej religii lub przekonań. (...)W stosunku do trzeciego Skarżącego naruszono również w związku z tym art. 14 w związku z art. 9 Konwencji.”⁷⁶

Omawiane orzeczenie oznacza pewien zwrot w dotychczasowej linii orzeczniczej organów chroniących przestrzeganie EKPC. Dotychczas, w sprawach polskich, podmioty te konsekwentnie odmawiały uznania, że brak dostępności do alternatywnych lekcji etyki, nie jest naruszeniem EKPC. Wydają się, iż główną przyczyną zmiany zdania przez Trybunał europejski, stało się pewne natężenie tej niedostępności w sprawie Grzelaka (we wszystkich szkołach, do których uczęszczał) oraz fakt, że w międzyczasie, wprowadzono w Polsce regulację, która nakazała wliczać oceny z religii/etyki do średniej ocen, co w większości przypadków wybrania tego drugiego przedmiotu, nie było możliwe, gdyż takich zajęć nie organizowano. Trybunał uznał to za dyskryminację w wykonywaniu prawa do nauki i wolności myśli, sumienia i przekonań. Jednocześnie sąd strasburski wziął pod uwagę specyficzny kontekst państwa polskiego, w którym zdecydowana większość mieszkańców stanowią wyznawcy katolicyzmu.

3. Polski system ochrony praw człowieka

Możliwość nauki religii w szkołach publicznych została wprowadzona Instrukcją Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 sierpnia 1990 r. dotyczącą powrotu nauczania religii do szkoły w roku szkolnym 1990/91 oraz Instrukcją Ministra Edukacji Narodowej z dnia 24 sierpnia 1990 r. dotyczącą powrotu nauczania religii do szkoły w roku szkolnym 1990/91. Trybunał Konstytucyjny (dalej: TK) uznał je za zgodne z Konstytucją i ustawą o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁷⁷.

Podstawowym powodem takiej decyzji była teza, iż przepis o świeckości i neutralności państwa oraz artykuł 2 ustawy z dnia 15 VII 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, nie mogą stanowić przesłanki dla uznania, iż w szkołach państwowych nie mogą odbywać się lekcje religii. „Co więcej - to właśnie owa świeckość i neutralność nie tylko nie może być podstawą do wprowadzenia obowiązku nauczania religii w szkołach państwowych, ale także nie może oznaczać zakazu takiego nauczania, jeśli życzą sobie tego zainteresowani obywatele. Na tym właśnie polega świeckość i neutralność państwa. Inne rozumienie tych pojęć oznaczałoby nie neutralność, a ingerencję państwa w wolność sumienia i wyznania obywateli. Takie rozumienie świeckości i neutralności wynika m.in. z przesłanek semantycznych oraz z wykładni systemowej, która we współczesnej Rzeczypospolitej Polskiej oczywiście różni się od interpretacji świeckości dokonywanej w okresie PRL, zwłaszcza w ujęciu cyt. ustawy z 15 VII 1961 r. Wreszcie przyjęta przez TK wykładnia harmonizuje z podobnym rozumieniem pojęć świeckości, neutralności czy rozdziału kościoła od państwa w wielu europejskich państwach demokratycznych.”⁷⁸

⁷⁶ Ibidem, pkt 100-101. Zob. także glosa krytyczna: P. Łącki, *Glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 czerwca 2010 r. w sprawie Grzelak przeciwko Polsce (nr skargi 7710/02)*, „Przegląd Sejmowy” 2011, Nr 2, s. 194-204.

⁷⁷ Konstytucja RP (od grudnia 1989) z dn. 22.07.1952 r. Dz.U. nr 33, poz. 232 ze zm., ustawa z dn. 17.05.1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, Dz. U. Nr 29, poz. 155 ze zm.

⁷⁸ Orzeczenie TK z dn. 30.01.1991 r, K 11/90, pkt II.

Za zgodne z ustawą zasadniczą uznano również rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych, które między innymi przyznawało państwową pensję nauczycielom religii⁷⁹.

W aktualnie obowiązującym stanie prawnym podstawę określenia miejsca nauczania religii/etyki w szkołach publicznych stanowi Konstytucja uchwalona 2 kwietnia 1997 r.⁸⁰ W art. 25 ust. 2 deklaruje zasadę tzw. „przyjaznego rozdziału kościołów od państwa” wyrażającą się m. in. w bezstronności władz publicznych w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych. Jednocześnie jednak zapewnia swobodę wyrażania takich przekonań w życiu publicznym, przy czym nie określa form wyrażania tych przekonań⁸¹. Z kolei w art. 53 wyrażono wolność myśli, sumienia i religii. Ust. 3 tego przepisu zapewnia rodzicom prawo do wychowania i nauczania religijnego dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniem. Natomiast ustęp kolejny bezpośrednio umożliwia nauczanie w szkołach publicznych religii kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób⁸². Z tą regulacją związany jest również art. 48 ust. 1 ustawy zasadniczej uznający, iż wychowanie dzieci przez rodziców powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania.

Także umowa konkordatowa pomiędzy Stolicą Apostolską a rządem polskim z dnia 28 lipca 1993 r.⁸³, zawiera postanowienia odnoszące się do nauki religii w ramach systemu edukacji narodowej. Artykuł 12 ust. 1, tego traktatu brzmi:

„1. Uznając prawo rodziców do religijnego wychowania dzieci oraz zasadę tolerancji Państwo gwarantuje, że szkoły publiczne podstawowe i ponadpodstawowe oraz przedszkola, prowadzone przez organy administracji państwowej i samorządowej, organizują zgodnie z wolą zainteresowanych naukę religii w ramach planu zajęć szkolnych i przedszkolnych.”

W sposób szczegółowy o nauczaniu religii wypowiada się ustawa o systemie oświaty z dnia 7 września 1991 r.⁸⁴ Art 12 ust. 1 tego aktu normatywnego stwierdza, iż *„publiczne przedszkola, szkoły podstawowe i gimnazja organizują naukę religii na życzenie rodziców, publiczne szkoły ponad gimnazjalne na życzenie bądź rodziców, bądź samych uczniów; po osiągnięciu pełnoletniości o pobieraniu nauki religii decydują uczniowie”*.

Na podstawie ust. 2 cytowanego przepisu Minister Edukacji Narodowej wydaje rozporządzenie dotyczące organizowania lekcji religii/etyki. Ostatecznie sprawę obecności

⁷⁹ Zob. Orzeczenie TK z dn. 20.04.1991 r., U 12/92. Organy strasburskie, brały pod uwagę te orzeczenia TK, podczas podejmowania decyzji w sprawach C. J., J. J. i E. J. oraz Saniewski i nie zanegowały, żadnej z ich tez.

⁸⁰ Dz. U. Nr 78 poz. 483 ze zm.

⁸¹ Zob. szerzej W. Brzozowski, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych w Konstytucji RP*, Warszawa 2011 s. 19-61; K. Doktor-Bindas, *Zasada autonomii, niezależności i współpracy między państwem, kościołami i związkami wyznaniowymi (w:) Zasady Ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, red. D. Dudek, Warszawa 2009, s. 264-278; M. Jastrzębski, *Partie polityczne a prawa człowieka...*, s. 332-333; M. Jastrzębski, *Wolność myśli, sumienia i religii*, op. cit., s. 246 i cytowana tam literatura.

⁸² O konstytucyjnej regulacji wolności myśli, sumienia i religii zob. szerzej Bogna Przybyszewska-Szter, *Wolności i prawa osobiste (w:) Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2008, s. 102-105; M. Jastrzębski, *Wolność myśli, sumienia i religii*, op. cit., s. 244-246.

⁸³ Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską z dnia 28.07. 1993 r. Dz. U. z 1998 r. nr 51 poz. 318.

⁸⁴ Dz. U. Nr 95, poz. 425. Tekst jednolity Dz. U. 2004 r., Nr 173, poz.1808 ze zm.

i uwarunkowań religii w szkole określiło Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r.⁸⁵.

Omawiany akt wykonawczy zawiera szczegółowe zasady prowadzenia zajęć z religii lub etyki. O udziale ucznia w wymienionych zajęciach decydują, poprzez złożenie oświadczenia, rodzice ucznia bądź on sam po osiągnięciu pełnoletniości. Po złożeniu oświadczenia udział ucznia w tych zajęciach staje się obowiązkowy. Zgodnie z § 3 ust. 3 przywołanego rozporządzenia szkoła ma obowiązek zapewnić uczniowi w czasie trwania lekcji religii lub etyki opiekę lub lekcje wychowawcze, jeśli uczeń nie korzysta z tych zajęć.

Ocena z etyki jest umieszczana na świadectwie szkolnym bezpośrednio po ocenie z zachowania. Nie należy wprowadzać jakichkolwiek dodatkowych informacji ujawniających, czy ocena dotyczy etyki czy religii. Nielegalne jest również skreślenie jednego z tych przedmiotów na świadectwie. Jeśli uczeń nie uczęszczał ani na zajęcia z religii, ani z etyki, na świadectwie należy zaznaczyć w rubryce religia/etyka kreskę.

Zgodnie z omawianym aktem wykonawczym szkoła ma obowiązek zorganizowania lekcji etyki dla grupy nie mniejszej niż 7 uczniów danej klasy lub oddziału. Dla mniejszej liczby uczniów w klasie lub oddziale lekcje etyki powinny być zorganizowane w grupie międzyodziałowej lub międzyklasowej (dla co najmniej 3 uczniów)⁸⁶.

Zgodnie z § 12 omawianego rozporządzenia w pomieszczeniach szkolnych może być umieszczony krzyż. W szkole można także odmawiać modlitwę przed i po zajęciach. Odmawianie modlitwy w szkole powinno być wyrazem wspólnego dążenia uczniów oraz taktu i delikatności ze strony nauczycieli i wychowawców. Należy dodać, iż w 2007 r. dokonano kontrowersyjnej zmiany omawianego aktu wykonawczego. Od tego momentu zaczęto wliczać do średniej ocen stopnie z religii/etyki⁸⁷.

Nauki przedmiotów religijno-światopoglądowych, pod rządami aktualnie obowiązującej Konstytucji, dotyczyły dwa orzeczenia TK. W pierwszym z nich Prezydent RP zaskarżył nowelizację ustawy o wolności sumienia i wyznania, uznając, iż jest ona niezgodna z art. 25 ust. 1 i 32 ust. 1 ustawy zasadniczej. Wspomniana zmiana prawa uchyliła postanowienia szeregu ustaw regulujących relacje pomiędzy pewnymi kościołami i państwem, przyznające tym pierwszym prawo do wpisywania na świadectwach szkolnych ocen z nauczania religii. TK uznał zakwestionowane postanowienia za zgodne z Konstytucją i stwierdził, że zainteresowane „*po wejściu w życie zaskarżonej ustawy kościoły i związki wyznaniowe nie utraciły prawa umieszczania ocen z religii, prowadzonej w punktach katechetycznych na świadectwach szkolnych. Spełniać jednak muszą warunki skonkretyzowane w sposób jednolity dla*

⁸⁵ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (do 1999 r. w szkołach publicznych). Dz. U. Nr 36, poz. 155 ze zm.

⁸⁶ Po orzeczeniu Grzelak v. Polska MEN przedstawiło zalecenia, aby w przypadku niewielkiej liczby uczniów wybierających etykę stosować rozwiązania organizacyjne umożliwiające prowadzenie zajęć w grupach różnowiekowych. http://www.men.gov.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=3019%3Ainformacja-men-w-sprawie-warunkow-i-sposobu-organizowania-nauki-etyki-w-szkoach-publicznych&catid=272%3Aministerstwo-komunikaty-i-wyjanienia-men&Itemid=355. Dostęp: 10.11.2012 r.

⁸⁷ Dodano tu dwa przepisy § 20 ust. 4a i § 22 ust. 2a. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 13 lipca 2007 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy oraz przeprowadzania sprawdzianów i egzaminów w szkołach publicznych, Dz.U. 2007 nr 130 poz. 906.

wszystkich kościołów i związków wyznaniowych w akcie wykonawczym do ustawy o systemie oświaty.”⁸⁸

W drugim z wzmiankowanych orzeczeń TK zajął się wnioskiem grupy posłów, którzy zaskarżyli wspomniane rozporządzenie Ministra Edukacji z 2007 roku, które wprowadziło po raz pierwszy zasadę wliczania ocen z religii lub etyki i z innych przedmiotów fakultatywnych do średniej ocen na świadectwach szkolnych. Wniosek do Trybunału wskazywał na niezgodność tej regulacji z z art. 25, 32, 48, ust. 1 i art. 53, ust. 3 Konstytucji. TK po rozbudowanych rozważaniach na temat wolności myśli, sumienia i religii doszedł do wniosku, że „Wliczanie ocen z religii do średniej rocznej i końcowej jest – co Trybunał podkreśla ponownie – konsekwencją wprowadzenia religii do programu nauczania oraz konsekwencją wystawiania ocen z religii na świadectwach szkolnych szkół publicznych. Jest to konsekwencja konstytucyjnych gwarancji wolności religii, a nie wspierania światopoglądu teistycznego. Uczeń (jego rodzice, opiekunowie prawni) ma, na gruncie obowiązujących przepisów, możliwość wyboru między nauką określonej religii a etyką, jako przedmiotem dla tych, których nie cechuje światopogląd religijny. Konstytucja nie przewiduje odrębnych gwarancji nauczania dla wymienionych przez wnioskodawcę światopoglądów: ateistycznego, panteistycznego czy deistycznego. Trudno byłoby sobie nawet wyobrazić organizacyjnie takie rozróżnienie wśród przedmiotów do wyboru. Wiedzę konieczną na tym poziomie nauczania zainteresowani mogą otrzymać, między innymi, w ramach przedmiotu „etyka” lub innego przedmiotu w zakresie „dodatkowych zajęć edukacyjnych”, o których mowa w zaskarżonym rozporządzeniu.”⁸⁹

TK podkreślił również, że wliczanie ocen z religii do średniej ocen jest po prostu zwykłą konsekwencją nauczania tego przedmiotu i wpisywania ocen z religii na świadectwach szkolnych w szkołach publicznych⁹⁰. Sąd konstytucyjny dodał również, iż „nie jest też rolą państwa narzucanie programu nauczania religii i sprowadzanie programu do nauczania religioznawstwa. (...). Taka sytuacja oznaczałaby naruszenie art. 53, w szczególności ust. 1-5, ale także art. 25 ust. 2 Konstytucji, gdyż państwo, ingerując w ten sposób, nie zachowałoby bezstronności w sprawach przekonań religijnych oraz swobody ich wyrażania w życiu publicznym.”⁹¹ TK nie dostrzegł w rozpatrywanym zagadnieniu możliwości jakiegokolwiek kolizji zaskarżonych przepisów z art. 53 Konstytucji.

Sąd konstytucyjny dodał również, iż „jest świadomy faktu, że w niektórych przypadkach wybór dodatkowego przedmiotu (religii lub etyki) przez rodziców lub uczniów może nie być w pełni swobodny, lecz dokonywany pod presją „miejscowej” opinii publicznej z uwagi na dominację wiary rzymskokatolickiej w formowaniu religijnym polskiego społeczeństwa. Swobodny wybór dodatkowego przedmiotu zależy w dużym stopniu od poszanowania zasad pluralizmu i tolerancji dla innych wyznań i przekonań w lokalnych społecznościach.

⁸⁸ Orzeczenie TK z dn. 05.05.1991 r., K 35/97, pkt III.

⁸⁹ Orzeczenie TK z dn. 02.12.2009 r., U 10/07, pkt V, ust. 6.

⁹⁰ Ibidem. Zob. Zdanie odrębne Sędzi Ewy Łętowskiej, Glosa krytyczna W. Brzozowski, *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 grudnia 2009 r.*, U 10/07, „Przegląd Sejmowy” 2010, Nr 4, s. 196-205 oraz krytyczne uwagi Wojciecha Sadurskiego http://wyborcza.pl/1,75515,7335647,Mietkosc_trybunalska.html#ixzz0nu1yQxrl. Dostęp: 10.05.2012 r.

⁹¹ Orzeczenie TK z dn. 02.12.2009 r., U 10/07, pkt V, ust. 6.

W szczególnych przypadkach, wywieranie presji zewnętrznej – kolidujące ze swobodą wyboru – wynikać może z niskiego poziomu kultury demokratycznej. To istotne zagadnienie, choć odnotowane przez Trybunał Konstytucyjny, wykracza poza jego kompetencje.⁹² Wydaje się, iż w tym przypadku, sąd konstytucyjny, zasłaniając się brakiem kognicji (jest sądem „co do prawa”, a nie „co do faktów”), w pewien sposób uchylił się od kompleksowego rozstrzygnięcia problemu i nie wziął pod uwagę, w swoim rozstrzygnięciu, realnej możliwości pojawienia się dyskryminacji światopoglądowej, po wejściu w życie, uznanych za zgodne z Konstytucją przepisów.

Takie rozstrzygnięcie wzbudziło zdziwienie ETPC, który wytknął polskiemu sądowi konstytucyjnemu, że „w wyroku TK z 02.12.2009 wspomniano o ryzyku wybierania religii jako przedmiotu fakultatywnego pod naciskiem miejscowej opinii publicznej, natomiast nie odniesiono się do tego problemu jako nie należącego do kompetencji TK.”⁹³

Analiza porównawcza regulacji i praktyki funkcjonowania nauczania przedmiotów religijno – światopoglądowych w Polsce z unormowaniem międzynarodowym, pozwala stwierdzić, że aktualny stan prawny dotyczący tej kwestii pozostawia wiele do życzenia. Samo nauczanie religii/etyki jest zgodne z zasadą świeckości państwa, gdyż ustawodawstwo polskie pozostawia wybór uczniom i ich rodzicom, czy i jakim w rodzaju zajęć, pozostających w obrębie ochrony wolności myśli, sumienia i przekonań, chcą uczestniczyć. Także, możliwość umieszczania symboli religijnych w szkołach publicznych, po wyroku Wielkiej Izby ETPC w sprawie Lautsi, wydaje się być zgodna ze standardami międzynarodowymi⁹⁴. Jednakże eksponowanie przez nauczycieli szkół publicznych symboli religijnych (oprócz katechetów, dopóki zajęcia z religii są dobrowolne) mogłoby zostać uznane w orzecznictwie strasburskim za niezgodne z EKPC.

Ewidentnie niekompatybilna z tezami Trybunału europejskiego jest regulacja dotycząca wliczania do średniej ocen stopni z religii, przynajmniej dopóki zajęcia z etyki nie staną się na szerszą skalę dostępne w RP⁹⁵. Wszak, co wielokrotnie, w różnorodnych orzeczeniach, powtarzał ETPC, konwencja nie gwarantuje praw „teoretycznych i iluzorycznych” ale „praktyczne i efektywne”⁹⁶. Należy o tym pamiętać, szczególnie w kontekście pojawiających się ostatnio postulatów dotyczących uznania religii za przedmiot maturalny. Oprócz zarzutów, kwestionujących „naukowość” wymienionego przedmiotu oraz wątpliwości czy państwo może się podpisać pod egzaminem z zajęć, do których nie układa treści programowych, ani

⁹² Ibidem. Sędzia Ewa Łętowska komentując m. in. to stwierdzenie, odnosząc je do Kościoła Katolickiego w Polsce, powołuje „w warunkach dominacji faktycznej wzmacnianie środkami prawnymi dominanta nie jest bezstronnością.”

⁹³ Orzeczenie Grzelak v. Polska z dn. 15.06.2010 r., skarga nr 7710/02, pkt 96. Był to jeden z głównych powodów uznania, przez ETPC naruszenia przez Polskę EKPC w tej sprawie.

⁹⁴ Jednak, nie jest to tak jednoznaczne w innych instytucjach publicznych, np. takich jak Sejm. Por. *mutatis mutandis* orzeczenie ETPC Buscarini i inni v. San Marino z 18.02.1999 r., skarg nr 24645/94, Reports 1999. Zob. także M. Jastrzębski, *Partie polityczne a prawa człowieka...*, s. 333-335.

⁹⁵ W latach 2006/7 27500 spośród 32136 szkół (85,57%) prowadziło zajęcia z religii (wszystkich), a nauczanie etyki prowadzono w tylko 334 szkołach (1,03%). Szkoły zatrudniały 21370 nauczycieli religii i tylko 412 nauczycieli etyki. Orzeczenie Grzelak v. Polska z dn. 15.06.2010 r., skarga nr 7710/02, pkt 77.

⁹⁶ T. Jasudowicz, *Zasada rzeczywistości i skuteczności*, (w:) B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010, s. 209-210.

de facto ich nie kontroluje, można dodać kolejne. Otóż, odnosząc do tego problemu, w kontekście też sformułowanych w orzeczeniu Grzelak przeciwko Polsce⁹⁷, należy stwierdzić, iż jedynie jednoczesne uznanie dwóch alternatywnych przedmiotów – religii i etyki – jako objętych egzaminem państwowym, spełniałoby kryteria sformułowane przez ETPC w przedmiotowym wyroku. Dodatkowo, także powinna zostać zapewniona realna dostępność zajęć z etyki, która wydaje się tu warunkiem *sine qua non*, uznania zgodności z EKPC ewentualnego ustanowienia religii i etyki przedmiotami maturalnymi w Polsce.

⁹⁷ Jest to tym bardziej istotne, iż również Komitet Praw Dziecka ONZ uznał, że państwo polskie powinno zapewnić, żeby „wszystkie szkoły publiczne umożliwiły w praktyce dzieciom dokonanie wolnego wyboru między uczęszczaniem na lekcje religii a uczęszczaniem na lekcje etyki na podstawie wskazówek rodziców udzielanych w sposób zgodny ze stopniem rozwoju dziecka.” Zalecenia Komitetu Praw Dziecka z 4 października 2002 r., CRC/C/15/Add.194 4 października 2002AN, pkt 33.